SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

IJTIMOIY STEREOTIPLARNING INSON XULQ-ATVORIGA TA'SIRI: PSIXOLOGIK MEXANIZMLAR VA KOGNITIV OQIBATLAR

Ergashev Bunyod Shokir o'g'li

Turan International University, Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrasi o'qituvchisi

Islomjonova Mohina Komiljon qizi

Turan International University, S.PS-24-AU talabasi

Annotatsiya

Uşbu maqolada ijtimoiy stereotiplarning inson xulq-atvori, kognitiv jarayonlari va qaror qabul qiliş mexanizmlariga körsatadigan ta'siri konseptual-tahliliy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotda stereotiplarning şakllanişida ijtimoiy kategorizatsiya va kognitiv iqtisod tamoyillarining örni, şuningdek, 'öz-özini oqlaydigan başorat' (Pygmalion effekti) hamda 'stereotip xavfi' (stereotype threat) kabi fenomenlarning şaxs emotsional va kognitiv faoliyatiga ta'siri çuqur tahlil qilingan. Maqolada ijtimoiy guruhlararo (ingrup va autgrup) munosabatlarda stereotiplarning namoyon böliş qonuniyatlari oçib berilib, salbiy stereotiplarning destruktiv ta'sirini kamaytiriş, empatiya va tanqidiy tafakkurni rivojlantirişga qaratilgan psixologik tavsiyalar işlab çiqilgan.

Kalit sözlar

ijtimoiy stereotiplar, kognitiv iqtisod, ijtimoiy kategorizatsiya, stereotip xavfi, öz-özini oqlaydigan başorat, autgrup, ingrup, ijtimoiy persepsiya, empatiya.

Abstract

This paper investigates the multifaceted impact of social stereotypes on human behavior, cognitive processing, and decision-making mechanisms. Employing a conceptual-analytical framework, the study examines the role of social categorization and cognitive economy in stereotype formation, alongside profound psychological phenomena such as the 'self-fulfilling prophecy' (Pygmalion effect) and 'stereotype threat.' The article systematically outlines the dynamics of intergroup relations (ingroup favoritism and outgroup derogation) and formulates evidence-based psychological recommendations aimed at mitigating the destructive influence of negative stereotypes by fostering cognitive empathy and critical thinking skills.

Keywords

social stereotypes, cognitive economy, social categorization, stereotype threat, self-fulfilling prophecy, outgroup, ingroup, social perception, empathy.

1. Kiriş

Insonning ijtimoiy mavjudot sifatidagi kundalik hayoti uzluksiz ravişda turli guruhlar, toifalar va şaxslar bilan özaro munosabatlardan iborat. Bu murakkab ijtimoiy makonda inson ongi çeksiz miqdordagi axborotlarni qabul qiladi, qayta işlaydi va ularga mos ravişda xulq-atvor reaksiyalarini şakllantiradi. Atrofdagi olamni biliş va tuşuniş jarayonida inson har bir yangi obyektdan tortib to notaniş odamgaça bölgan barça ma'lumotlarni boşqatdan örganişga jismonan va psixologik jihatdan ulgura olmaydi. Aynan şunday vaziyatda inson kognitiv tizimi 'ijtimoiy stereotiplar' deb ataluvçi maxsus mexanizmni işga tuşiradi [1]. Stereotiplar ijtimoiy idrok (persepsiya) jarayonining özига xos filtrlariga aylanib, şaxsning boşqa insonlar va guruhlarga nisbatan qanday xatti-harakat qilişini belgilab beradi.

'Stereotip' atamasi psixologiya va sotsiologiyaga 1922-yilda amerikalik tadqiqotçi Uolter Lippman tomonidan özining 'Jamoatçilik fikri' (Public Opinion) asari orqali kiritilgan bölib, u buni 'bizning ongimizdagi dunyoning soddalaştirilgan manzaralari' deb ta'riflagan edi [2]. Dastlab stereotiplarga faqat ommaviy ongdagi yanglişiş va xurofot sifatida qaralgan bölsa-da, bugungi zamonaviy ijtimoiy psixologiya va kognitiv fanlar stereotipni inson ruhiyatining ajralmas, fundamental axborotni qayta işlaş xususiyati sifatida e'tirof etadi. Jamiyatdagi globallaşuv, migratsiya oqimlarining kuçayişi va madaniyatlararo muloqotning şiddatli rivojlanişi şaroitida stereotiplar xulq-atvorga ham ijobiy, ham destruktiv (salbiy) ta'sir körsatuvçi eng muhim psixologik fenomenlardan biriga aylandi [3].

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ijtimoiy stereotiplarning inson xulq-atvoriga ta'sir etişidagi kognitiv, affektiv (emotsional) va interaktiv mexanizmlarni ilmiy tahlil qiliş, ularning ijtimoiy hayotdagi körinişlarini oçib beriş hamda salbiy stereotiplarning asoratlarini korreksiya qiliş böyiça psixologik tavsiyalar işlab çiqişdan iboratdir.

2. Metodologiya

Tadqiqot nazariy-metodologik va konseptual-tahliliy yondaşuv asosida amalga oşirildi. Ijtimoiy stereotiplarning inson psixikasi va amaliy harakatlariga ta'sirini

örganişda quyidagi fundamental psixologik nazariyalar va yondaşuvlar tizimli ravişda tahlil qilindi:

• **Ijtimoiy özlik (Social Identity) nazariyasi:** A.Tajfel va J.Turner tomonidan asoslangan uşbu nazariya insonlarning özlarini muayyan ijtimoiy guruhga daxldor deb bilişi (ingrup) va boşqa guruhlarni (autgrup) qanday baholaşi bilan boğliq jarayonlarni yoritadi [4];

• **Kognitiv iqtisod (Cognitive Economy) prinsipi:** Miyaning axborotni qayta işlaşda kam energiya sarflaşga intilişi, murakkab hodisalarni umumlaştiriş va kategoriyalaş orqali idrok etiş mexanizmlari tahlil etildi [5];

• **Xulq-atvor dinamikasining dekonstruksiyasi:** Sotsial idrok, kauzal atributsiya (boşqalar xulq-atvori sabablarini izohlaş) va konformizm holatlarida stereotiplarning faollaşiş qonuniyatlari amaliy vaziyatlar misolida örganildi.

3. Natijalar

3.1. Stereotiplar şakllanişining kognitiv-psixologik mexanizmlari

Inson ongi çeklangan işçi xotira siğimiga ega. Har kuni duç kelinadigan son-sanoqsiz ma’lumotlarni bittalab tahlil qiliş miyani axborot blokadasiga tuşirib qöyişi mumkin. Şu sababli kognitiv iqtisod mexanizmi işga tuşib, inson atrofdagilarni ma’lum bir belgilari (yoşi, jinsi, kasbi, millati, dini, taşqi körinişi) ga köra toifalarga (kategoriyalarga) ajratadi [5]. Uşbu jarayon ijtimoiy kategorizatsiya deb ataladi. Masalan, 'şifokorlar', 'yoşlar', 'qişloq aholisi' kabi guruhlarga miya oldindan tayyor şablonlarni, ya’ni stereotiplarni biriktirib qöyadi. Natijada inson obyektdan kelayotgan axborotni uzoq tahlil qilib ötirmaydi, balki özidagi tayyor şablonga qarab darhol xulosa çiqaradi.

Bu jarayonning xavfli tomoni şundaki, stereotiplar köpinça guruhning yagona yoki tasodifiy jihatini börttirib yuboradi (overgeneralization) va şu guruhga mansub har bir şaxsga öşa xususiyatni avtomatik ravişda taqab qöyadi. Natijada haqiqiy, individual xususiyatlar körinmay qoladi [3].

3.2. Stereotiplarning xulq-atvorga ta’sir etiş fenomenlari

Tadqiqotlar şuni körsatadiki, stereotiplar insonning faqatgina fikrlaşini emas, balki aniq xatti-harakatlarini ham töğridan-töğri özgartiradi. Buni quyidagi uçta kuçli psixologik mexanizm orqali köriş mumkin:

• **Öz-özini oqlaydigan başorat (Pygmalion yoki Rosenthal effekti):** Robert Rozental (R.Rosenthal) tomonidan ötkazilgan maşhur eksperimentlarga köra, agar inson boşqa şaxsga nisbatan oldindan ijobiy yoki salbiy stereotipik kutilmalar bilan munosabatda bölsa, öşa şaxs oxir-oqibat aynan kutilgan xulq-atvorni namoyon eta boşlaydi [6]. Masalan, agar öqituvçi ma'lum bir millat yoki qatlam vakillarini 'qobiliyatsiz' degan stereotip bilan qabul qilsa, ularga bexosdan sovuqroq muomala qiladi, kamroq e'tibor beradi. Natijada öquvçining özlaştirişi rostdan ham pasayib, öqituvçining stereotipi 'özini oqlaydi';

• **Stereotip xavfi (Stereotype Threat):** Klod Stil (C.Steele) nazariyasiga asosan, agar inson özi mansub bölgan guruh haqida jamiyatda salbiy stereotip mavjudligini bilsa (masalan, 'qizlar aniq fanlarni yaxşi özlaştira olmaydi' yoki 'keksalar texnologiyani tuşunmaydi'), u uşbu stereotipni tasdiqlab qöyişdan qattiq xavotirga tuşadi [7]. Bu kognitiv xavotir işçi xotirani band qiladi va insonning real qobiliyatlarini namoyon etişiga kuçli tösqinlik qilib, natijalarini pasaytirib yuboradi;

• **Ingrup va Autgrup tafovuti (Ingroup Favoritism & Outgroup Derogation):** Inson özi mansub bölgan guruh (biz) vakillarini turli xil, individual va ijobiy şaxslar sifatida qabul qiladi. Biroq öziga yot bölgan boşqa guruh (ular) vakillarini barçasini 'bir xil', 'zerikarli' yoki 'tajovuzkor' degan stereotiplar ostida umumiylaştirib baholaydi [4]. Uşbu mexanizm jamiyatdagi diskriminatsiya va millatlararo yoki guruhlararo nizolarning asosiy psixologik drayveri hisoblanadi.

4. Munozara

Tahlil qilingan natijalar ijtimoiy stereotiplarni inson ongining paradoksal hodisasi ekanligini körsatadi. Evolyutsion psixologiya nuqtai nazaridan stereotiplaş — bu miyaning tezkor qaror qabul qiliş va xavfni daxlsiz baholaş uçun yaratgan yaşovçanlik mexanizmidir. Notaniş muhitda qaysi obyektdan qanday xavf kelişini 'tayyor şablonlar' yordamida tezkor tahlil qiliş insoniyatga omon qoliş uçun xizmat qilgan [1].

Biroq, murakkab, demokratik va globallaşgan bugungi davrda bu qadimiy mexanizm inson xulq-atvoriga köproq zarar yetkaza boşladi. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar (media-makon) öziga xos 'stereotiplar fabrikasi' vazifasini bajarmoqda. Ayrim kasb egalari (masalan, politsiya, öqituvçi), jinoyatçilar obrazi yoki gender rollari mediada

qayta-qayta bir xil şablonda uzatilişi oqibatida, insonlar öz xulq-atvorini şu sun’iy qoliplarga moslaştirişga majbur bölmoqdalar [3].

Bundan taşqari, stereotiplar atributsiya xatolarini keltirib çiqaradi. Agar 'öz guruhimiz' vakili yaxşi iş qilsa, biz buni uning şaxsiy iqtidori bilan izohlaymiz, mabodo yomon iş qilsa, 'vaziyat taqozo etdi' deymiz. Ammo 'stereotiplaşgan autgrup' vakili xato qilsa, bu darhol uning guruhiga taqaladi ('ularning hammasi şunday'), agar yutuqqa erişsa, 'şunçaki omadi keldi' deb baholanadi [5]. Bu holat şaxslararo muloqot va ijtimoiy adolat tamoyillariga bevosita zid harakatlarni yuzaga keltiradi.

5. Xulosa va tavsiyalar

Ijtimoiy stereotiplar inson ongining axborotni filtrlaş, tezkor qaror qabul qiliş va murakkab ijtimoiy makonni tartibga soliş usuli bölib, uning xulq-atvorga ta’siri bevosita kognitiv mexanizmlar orqali namoyon böladi. Biroq, stereotiplarga kör-körona ergaşiş öz-özini oqlaydigan başorat va stereotip xavfi kabi destruktiv holatlarga, pirovardida esa jamiyatda xurofot (prejudice) va diskriminatsiyaga olib keladi.

Stereotiplarning inson xulq-atvoriga körsatadigan salbiy oqibatlarini yumşatiş uçun quyidagi psixologik çora-tadbirlar va kognitiv maşqlarni amalga oşiriş tavsiya etiladi:

• **Özaro aloqalar farazini (Contact Hypothesis) amaliyotga joriy etiş:** G.Ollport (G.Allport) tomonidan asoslangan bu tamoyilga köra, stereotiplangan guruhlar örtasida teng huquqli, uzoq muddatli va umumiy maqsadga yönaltirilgan özaro hamkorlik örnatilsa, sun’iy qoliplar parçalanadi va insonlar bir-birini şaxs sifatida köra boşlaydilar [8];

• **Kognitiv empatiyani rivojlantiriş:** Şaxslarni umumiy guruh vakili sifatida emas, balki betakror individual tarixi, his-tuyğulari va qiyinçiliklariga ega bölgan alohida qadr-qimmat egasi (individuallik) sifatida köriş malakasini şakllantiriş;

• **Tanqidiy tafakkur va refleksiyani faollaştiriş:** Har qanday ma’lumot yoki boşqa inson haqidagi hukmni qabul qilişdan oldin 'Bu mening mustaqil fikrimmi yoki ongimga singdirilgan qolipmi?' degan refleksiv savolni özіga beriş odatini qat’iy qaror toptiriş zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ğoziyev E.Ğ. Umumiy psixologiya: Darslik. – Toşkent: Özbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 544 b.

2. Lippmann, W. (1922). Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company. – 427 p.

3. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya: Uçebnik dlya vuzov. – Moskva: Aspekt Press, 2017. – 363 s.

4. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W.G. Austin & S. Worchel (Eds.), The social psychology of intergroup relations. Monterey, CA: Brooks/Cole.

5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya: Darslik. – Toşkent: Fan va texnologiya, 2012. – 172 b.

6. Rosenthal, R., & Jacobson, L. (1968). Pygmalion in the classroom: Teacher expectation and pupils' intellectual development. New York: Holt, Rinehart & Winston.

7. Steele, C. M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. Journal of Personality and Social Psychology, 69(5), 797-811.

8. Allport, G. W. (1954). The Nature of Prejudice. Reading, MA: Addison-Wesley.